

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

MAART
1952

ONDER REDACTIE VAN:
J. VAN STAVEREN

25e JAARGANG
Nº 3

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: W. DE ZWIJGERSTR. 8, UTRECHT

ALGEMENE LEDENVERGADERING.

Het Bestuur heeft het genoegen de leden hierbij uit te nodigen tot het bijwonen van de lezing, welke Ir. P. H. N. Briët, architect B.N.A. te Hilversum, zich voorstelt te houden over het onderwerp: „Ghijsbert Thöniszoon van Vianen en Peter Janszoon van Cooten, een vergeten bouwmeesterscombinatie uit onze Gouden Eeuw”.

Deze lezing, waarbij lichtbeelden vertoond zullen worden, zal gehouden worden op *Vrijdag 28 Maart 1952* na afloop van de jaarlijkse algemene ledenvergadering, waarvoor de aankondiging hieronder volgt. Aan te nemen is, dat om pl.m. 20.30 uur met de lezing zal kunnen worden begonnen.

Bedoelde ledenvergadering zal aanvangen om 19.30 uur. De leden worden hierbij opgeroepen tot deelneming aan deze bijeenkomst, waarvan de agenda luidt als volgt:

1. Opening.
2. Notulen van de ledenvergadering van 6 April 1951.
3. Jaarverslag van de Secretaris over 1951.
4. a: Prae-advies van de Kascommissie omtrent het door de Penningmeester in 1951 gevoerde beheer;
b: Rekening en verantwoording van de Penningmeester omtrent het door hem in 1951 gevoerde beheer en goedkeuring van de financiële jaarstukken.
5. Verkiezing van bestuursleden wegens het periodieke aftreden van de heren Mr. A. N. L. Otten, Ir. J. D. M. Bardet en Dr. A. J. van de Ven, die allen herkiesbaar zijn.

Het Bestuur stelt voor de genoemde personen te her-benoemen.

6. Voorstel van het Bestuur het aantal bestuursleden met één uit te breiden door Prof. Dr. M. D. Ozinga tot bestuurslid te benoemen.
7. Benoeming van de leden van de Kascommissie-1951.
8. Eventuele Bestuursmededelingen.
9. Rondvraag.
10. Sluiting.

Zowel de ledenvergadering als de lezing van Ir. Briët zullen worden gehouden in een der zalen van het Bartholomeï-Gasthuis, Lange Smeestraat 40 te Utrecht, daartoe wederom welwillend beschikbaar gesteld door het College van Regenten en de Directrice, mej. van Rhijn.

Namens het Bestuur:

Ir. J. M. D. BARDET, *voorzitter*.

Mr. Th. A. HOOG, *Secretaris*.

HET GEIN, DE GEINTOL EN DE TOLTOREN.

III.

Het Gein verschijnt, met den Geintol, het eerst in een oorkonde van 1200 (Okb. nr. 547). In deze vergunt de koning aan den bisschop, *ut theloneum quod ex concessione imperatorum sive regum ab antiquo tenuit in loco qui Geyn dicitur, in alio sibi commodiori loco, ubi volucrit, infra terram que pertinet ad officium sculteti civitas Traiectensis, locet et constituat...* Dat is: „dat hij den tol dien hij met verlof van keizers of koningen vanouds gehouden heeft ter plaatse Gein genaamd, op een andere hem beter passende plaats, waar hij maar wil, in het land dat behoort tot het ambtsgebied van den schout der stad Utrecht, plaatse en vestige,...

In 1220 volgt dan een tweede, bijna volkomen gelijke machtiging van den koning (Okb. nr. 675). Alleen is *infra terram que pertinet ad officium sculteti Traiectensis* vervangen door *infra territorium suum*, „in zijn gebied”.

Vreemd! De bisschop krijgt tweemaal verlof om den tol te verleggen, en geen van beide keeren schijnt hij daar gebruik van te hebben gemaakt. Er was later wel een bisschopstol te Utrecht, maar die is niet voor den Geintol in de plaats gekomen. Immers, hij werd steeds tezamen verpacht met den tol aan het Gein en dien te

Vreeswijk (of wel aan de Nieuwe Vaart). Wat den laatsten betreft: men herinnere zich de afdamming van den IJssel in 1285 en het graven van de Nieuwe Vaart een paar jaar later. Bijna al het verkeer van Utrecht zuidwaarts ging toen over Vreeswijk; de Geintol werd onbelangrijk, en de bisschop ging natuurlijk ook te Vreeswijk tol heffen. De tollén aan het Gein en de Nieuwe vaart vulden elkaar aan als vergoedingen voor het gebruik van zekeren waterweg, maar die te Utrecht kon niet voor denzelfden waterweg daar nog naast bestaan.

Maar is de Geintol nu werkelijk steeds op dezelfde plaats geheven? — Stellig niet! Het is vanzelfsprekend, dat hij geheven werd aan den dam in het kanaal, waar alle goederen overheen gebracht en dus nolens volens getoond moesten worden. Maar die dam is verlegd: waarschijnlijk, gelijk wij zagen, vóórdát in 1208 de *Vetus Renus* wordt vermeld, doch misschien ook wel later.

Tot dusver heeft men in bedoelde verlegging, voorzoover ik zie, nog geen erg gehad. Voor De Geer zijn beide plaatsen goed. Hij denkt vooral aan het snijpunt met den Randijk, waar hij de *Rijnvoerde* van 1315 zich voorstelt als een dam, dus als wat ik den ouden dam noemde (pp. 258, 259). Maar op een andere plaats schijnt de nieuwe dam vanzelfsprekend voor hem te zijn volgens een aanhaling van Beekman (die ik bij De Geer nog niet heb kunnen terugvinden). Beekman erkent alleen den nieuwen, maar door hem als zoodanig niet hêrkenden, dam. „Behalve een overlading te Gein nog een andere bij Oudegein is moeilijk aan te nemen; is er bij dit laatste punt ooit een dam geweest, dan zal die bij den aanleg van den waterweg van Utrecht naar den IJssel omstreeks 1148 wel reeds opgeruimd zijn.” (Gesch. Atl. v. Ned. Toel. bij Holl., Zeel. en Westfr. in 1300, II 82).

Wat nu de eerste tólverlegging (die van 1200) betreft, — hier moeten wij de oorkonde onder weglating van het verduisterend werkende „waar hij maar wil” nog eens op aanzien. De bisschop mocht voortaan den tol heffen „op een andere hem beter passende plaats(.) in het land dat behoort tot het ambtsgebied van den schout der stad Utrecht”. Men kan hieruit begrijpen, dat zoowel ná als vóór de tol gevestigd moest zijn in bedoeld schoutambt. Aldus schijnt Heeringa te hebben gedaan, die in het opschrift van de oorkonde zet: „naar eene andere plaats binnen het schoutambt van Utrecht”, zonder komma achter „plaats”. Maar dit is beslist onjuist. Zeker, de *terra* van de oorkonde was ongetwijfeld *platteland*, en U. 547 leert ons dus, dat in 1200 het machtsgebied van den stadschout (en de stadsschepenen) zich ook buiten de muren uitstreckte. Doch er is geen enkele reden om het grooter te denken, dan in later tijd, wanneer het verschijnt als „stad en vrijheid”, om vervolgens over te gaan in de *gemeente* Utrecht. Het Gein heeft er nooit toe behoord.

Is er nu in of bij de stad iets te vinden dat zich met de tolverlegging van 1200 in verband laat brengen?

Zeker wel. Om te beginnen lag aan het zuideind van de stad, langs den Vaartschen Rijn, een buitenwijk Tolsteeg. De naam van deze verschijnt het eerst, in 1260, als die van een stukje straat (Okb. nr. 1523: *Thollerstege*) en is opgenomen in den naam van de zuidelijke stadspoort, de Tolsteegpoort.

De laatste heeft in 1537 een ingewikkeld complex vervangen. Tot genoemd jaar diende de Oudegracht voor het doorgaand verkeer. Een waterpoort bezorgde de verbinding (dwars over de Singelgracht heen) met den Vaartschen Rijn, en aan weerskanten vond men een landpoort: de oostelijke en de westelijke Roodetorenpoort. Na 1537 was er, als ik mij niet vergis, in plaats van de waterpoort slechts een nog bestaand gewelf met één poort er naast: aan den oostkant. Van het gewelf tot aan den zuidwesthoek van den stadsmuur was ong. 120 meter. De wal die overal tegen den muur aan schijnt te hebben gelegen, had op dit stuk aan den binnenkant geen helling, doch, als ik het minuutplan goed begrijp, een tweeden muur of muurtje, waar achterplaatsjes van huizen, grootere ruimten en ook een tamelijk groot bouwsel tegenaan stieten. In dat laatste bevond zich een pelmolen, ingericht in en op een ouden stadstoren. Hij staat niet op het minuutplan, maar ik vond hem op een „Situatie Pelmolen” (Top. Atl. nr. 531) die in 1872 met het oog op de besloten afbraak door Gemeentewerken is gemaakt. Het gevaarte was rond, met een buitenmiddellijn van krap 8 meter en een muurdikte van 1,20 meter (dit volgens Top. Atl. nr. 532); de afstand tot het watergewelf bedroeg een 60 meter, die tot den walmuur krap 4 meter. Als stadstoren heette het Bijlhouwerstoren, naar het gilde waaraan het was toevertrouwd. Maar een eigenlijke verdedigingstoren kan het niet zijn geweest, gezien de plaats achter den wal. Het bouwmetaal was baksteen, hetgeen wijst op een ontstaan ná c. 1150.

De Bijlhouwerstoren werd ook wel Toltoren genoemd. Aldus vond ik ergens opgegeven, en het lijkt inderdaad zeer waarschijnlijk, dat hij eenmaal voor tolheffing heeft gediend. Dat moet dan, gezien het ontbreken van eenig bericht over een werkelijk zoodanig functionneeren, stellig vóór de 15e en waarschijnlijk vóór de 14e eeuw zijn geweest, terwijl het misschien maar kort heeft geduurd. (De scheepvaartweg kan zeer goed op minder dan 60 meter afstand langs den toren hebben gelopen).

Ik zou zeggen, dat wij nu de verleggingen van den Geintol wel kunnen reconstrueeren. — Deze tol werd eerst geheven aan den ouden Geindam. De bisschop kreeg in 1200 verlof, om hem te vestigen in het schoutambt Utrecht buiten de stad. Hij bouwde daartoe op een geschikt punt den Toltoren. Maar om een of andere reden gaf hij dien toch weer op en keerde hij terug naar het Gein.

Hij koos nu echter als heffingsplaats den intusschen (vóór 1208?) tot stand gekomen nieuwen dam, en reeds in 1217 was hier een nederzetting ontstaan die een eigen kerspel waard was. De terugverlegging kan dus omstr. 1210 hebben plaats gehad. Maar de tolplichtigen grepen gaarne de gelegenheid aan om te protesteeren tegen en zoo mogelijk zich te onttrekken aan een heffing die geschiedde op een kilometer afstand van de vanouds gewettigde plaats. De bisschop vroeg daarom een nieuwe machtiging aan den koning. Het antwoord: dat hij den tol mocht heffen waar hij maar wilde in zijn gebied, is feitelijk dwaas; in werkelijkheid kwamen immers alleen Utrecht, Jutfaas en het Gein in aanmerking. Maar juist als antwoord aan onwillige chicaneurs is het begrijpelijk, en men kan zich het genoegten indenken waarmee de bisschop en zijn beampten zich op 's konings ondubbelzinnige beslissing beriepen.

Eén punt blijft thans nog te onderzoeken: hoe de zoo kortstondige vestiging van den Geintol te Utrecht past in de stads-geschiedenis.

Er zijn voldoende redenen om aan te nemen, dat de stad haar laatsten uitleg kreeg in het zuiden. Men heeft wel ondersteld, en m.i. terecht, dat ze tevoren reikte tot de lijn Lange Smeestraat—Korte Smeestraat—Zuilenstraat—Schalkwijkstraat, maar dat doet er niet veel toe. Hoofdzak is voor ons de datering van den laatsten uitleg. Men kon tot dusver met zekerheid slechts zeggen, dat hij plaats had vóór 1259. Uit Okb. nr. 1510 a^o 1259 blijkt nl., dat de St. Geertkerk toen nog niet lang tevoren binnen de muren was gebracht.

Het tolprivilege van 1200 leert, dat in genoemd jaar de omgeving van den Toltoren nog buiten de stad lag. De bisschop had, zou men zeggen, ook wel tol kunnen heffen aan de zuidelijke stadswaterpoort, maar blijkbaar begon de burgerij over de omveste stad en over de omvesting zelf haar macht al méér te doen gelden dan hem lief was, en bleef hij met zijn tolheffing daarom buiten de stad. Zooals de Toltoren er láter stond, wekt hij sterk den indruk, dat de stad hem voor den bisschop waardeloos heeft willen maken zonder dat iemand zou kunnen zeggen, dat ze hem „gestolen” had. En nu is het wel mogelijk, dat de bisschop eerst naar het Gein is teruggegaan en pas later de inlijving van den toren bij de stad is gevolgd, maar redelijker is het om aan te nemen, dat juist die inlijving de tweede verplaatsing meebracht.

Slotconclusie: de terugverlegging van den tol naar het Gein heeft waarschijnlijk plaats gehad bij de laatste, tenminste de laatste zuidelijke stadsuitbreiding. Daarmee is deze met tamelijke zekerheid gesteld op c. 1210, of tenminste op de jaren 1200—1217.

J. PRAKKEN.

ACHTTIENHOVEN EN WERKHOVEN.

Men heeft Achttienhoven bij Utrecht wel gehouden voor het *Attingohem juxta Fechtam* (bij de Vecht) waar Bonifacius als jongen medewerker van Willibrord een tijdlang heeft gearbeid. Was dit juist, dan zou de naam Achttienhoven een volksetymologische ontwikkeling van *Attingohem* zijn.

Nu is het op zichzelf al onwaarschijnlijk, dat de strooknederzetting Achttienhoven reeds in Bonifacius' tijd bestond. Maar bovendien is (wat Acket in het laatste nummer van dit Maandblad reeds vermoedde) haar naam, letterlijk begrepen, volmaakt juist. Dat leert een beschouwing van het voorste, overal even breede gedeelte, verricht op het kadastrale minuutplan. Wanneer men de sloot langs den noordwestkant bij de nederzetting rekent, laten zich zeer duidelijk 18 hoevestrooken herkennen of reconstrueeren. Alleen blijft er aan den zuidoostkant iets over dat bij de laatste halve hoeve is gevoegd, terwijl ook de grensweg aan dezen kant nog bij de gemeente Achttienhoven hoort. Op het minuutplan beslaan ongeveer halverwege het voorste gedeelte de 18 hoeven een breedte van ong. 67,4 cm, terwijl de totale breedte daar 68,8 cm (waarvan 0,4 cm voor den weg). Bij een schaal van 1 : 2500 geeft dit als hoevbreedte $2500 \times 67,4 \text{ cm} : 18 = 93,6 \text{ m}$ en met bijtelling van $\frac{1}{2} \%$ voor den papierkrimp 94,0 of 94,1 m. Dit zijn vrijwel precies 20 koningsroeden à 4,71 m (15 voeten) en ook 25 Rijnlandsche roeden à 3,767 m (12 van dezelfde voeten); de uitzetting van de hoeven zal wel (men denke aan de onderverdeeling in halven en vierden) in koningsroeden hebben plaats gehad.

In den naam *Werkhoven* hoort *hoven* vanouds niet. Hij schijnt een achthonderd jaar geleden zoiets als *Werkonden* te zijn geweest, en in de 10e eeuwse goederenlijst van het Sticht leest men: *In Uuerken due ecclesie cum terris ad easdem pertinentibus, et octo mansa alia* (Okb. nr. 49, p. 43). Dat is: „Te Werkhoven twee kerken met de landerijen daartoe behoorend, en acht andere hoevan.” Dat dat Werken met twee kerken inderdaad Werkhoven is, blijkt uit Okb. nr. 880 a° 1235: „De elect Otto bevestigt de uitspraak van de prelaten en ministerialen, waarbij het pastoorland van Werkhoven, gelegen in Nijendijk, vrijgesteld wordt van het herstel van dijken of bisschoppelijk dienstwerk”. Die uitspraak werd nl. gedaan in antwoord op de vraag, *utrum dos ecclesiae de Werkunde*, d.i. „welk kerkfonds (volgens Latijns taaleigen: welk van de twee) van de kerk van Werkhoven” dijk- en dienstplichtig zou zijn. Aan de twee kerken herinneren hier nog de twee stellen kerkegoed.

J. PRAKKEN.

DE SCHRIJVER VAN EEN MERKWAARDIGE BRIEF

In de „Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp” (2e deel, 1866, bl. 134—138) is een merkwaardige brief afgedrukt van een gewezen Utrechtse Patriot aan Mr. J. G. Reigersman, thesaurier van Prins Willem V, geschreven 7 Juni 1787.

De schrijver bracht hierin verslag uit van een gesprek, dat hij de vorige avond gehouden had met de nog altijd vurige Patriot von Liebeherr; hij beëindigde zijn brief met „Ik blijve de u bekende liefhebber van godsdienst en vaderland”.

Deze brief, die ook enig licht werpt op de onderhandelingen, die de democratische Patriotten met de Prins hadden willen voeren, trok reeds de aandacht van Mr. W. H. de Beaufort, die in zijn *Geschiedkundige Opstellen* (II, 1893, bl. 52) opmerkte: „Wie „die liefhebber” was, is een raadsel, maar hij was ongetwijfeld een der zoogenaamde Oranje-democraten.....” Toch kan met zekerheid vastgesteld worden, wie deze brief geschreven heeft.

Uit de inhoud blijkt namelijk, dat burgemeester A. H. Eyk zijn buurman was en deze woonde in de toenmalige Zonstraat (nu Nobelstraat); de schrijver vertelde ook, dat de Patriotten, wanneer zij langs zijn huis kwamen, dreigden „een galg op de straat te zetten, om dien Oranje-bakker daaraan te zullen ophangen.”

Nu werden in de eerste helft van 1787 door rumoerige Patriotten herhaaldelijk burgers bedreigd, die ervan verdacht werden met de Prins en zijn aan-

hangers samen te willen werken. Onder de Utrechters, bij wie bijv. op de avond van de 13e Februari 1787 de ruiten werden ingegooid, werd ook vermeld „bakker Weppelman in de Zonstraat, die als Geconstitueerde bedankt had.”

Er is geen twijfel mogelijk, of deze Albert Weppelman was de schrijver van bovengenoemde brief. Hij was lid geweest van de 24 Geconstitueerden, die zich sedert September 1784 beschouwden als de vertegenwoordigers van aanvankelijk 1215, later 1368 burgers en inwoners van de stad Utrecht, die ijverden voor een bepaald democratisch-Patriottisch stedelijk reglement.

In een spottisch, dat in de herfst van 1784 op de Geconstitueerden verscheen, werd Weppelman genoemd „een bolleknijper, fijn van nukken”, terwijl in pamfletten gesproken werd van „de scheinheiligheid van eenen Weppelman” en van „een met alle winden drayende Weppelman.” Weppelman was steeds een gematigd Patriot geweest; toen dan ook verscheiden democratische Patriotten, zoals Ondaatje en Von Liebeherr steeds feller gingen optreden, had hij als Geconstitueerde bedankt, wat hem de haat bezorgde van vele voormalige partijgenoten. Het blijft merkwaardig, dat hij in de zomer van 1787 verschillende brieven aan Reigersman geschreven heeft; ik hoop nog eens een onderzoek in te stellen in de papieren van Reigersman, om na te gaan of er nog andere brieven van Weppelman aan de thesaurier bewaard zijn gebleven.

Dr. A. VAN HULZEN.

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR.

Wie het **Jaarboekje 1951** in October *niet* ontvangen heeft, zal de oorzaak daarvan moeten zoeken in zijn nalatigheid om de contributie voor genoemd jaar te betalen. Er liggen nog enige Jaarboekjes gereed om verzonden te worden, nadat de nog in verzuim zijnde leden hun contributie over 1951 door storting of overschrijving op gironummer **575520** van „*de Vereniging Oud-Utrecht*” voldaan zullen hebben.

Bij de distributie der Jaarboekjes bleken enige leden verhuisd te zijn zonder mededeling van hun nieuw adres gedaan te hebben.

Adresverandering gelieve men terstond aan de Secretaris op te geven (Drift 17, Utrecht).

Aan degenen, die hun contributie voor 1952 ad f 6,— (met gebonden Jaarboekje f 8.50) nog niet betaalden wordt nogmaals verzocht dit deze maand te doen door overschrijving op postrekening 575520 ten name van „Penningmeester Oud-Utrecht” ten einde de Vereniging de portokosten der herinneringskaarten en de tijd van het uitschrijven daarvan te besparen.
